

FILOSOFIE ANALITICĂ

RODERICK CHISHOLM ȘI PROBLEMA INDUCȚIEI ÎN PSIHOLOGIA DESCRIPTIVĂ. O ÎNCERCARE CRITICĂ

ION TĂNĂȘESCU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române

Abstract. The paper distinguishes three meanings of induction in Brentano's psychology: incomplete induction, induction in the narrow sense and induction in the broad sense. Against this background it argues that the way Chisholm understands Brentano's induction in the broad sense is not correct, because he interprets it starting from Johnson's concept of „intuitive induction”. The paper sets forth arguments why this interpretation does not hold.

Keywords: induction; axiom; empirical psychology; descriptive psychology; ethics

1. INTRODUCERE

În *Psihologia din punct de vedere empiric* (1874), Brentano nu operează cu ceea ce a numit de timpuriu în cariera sa „axiome”, cunoștințe apodictice rezultate din concept, așa cum este cazul principiului noncontradicției sau al cunoștințelor de genul „dacă $A = B$, atunci $B = A$ ”¹. Acest tip de cunoștințe joacă un rol extrem de

¹ Mai târziu (VE, pp. 80 și urm.), el numește această inducție inducție în sens larg, deoarece, pe de o parte, se bazează pe *experiență*, anume pe experiența gândirii unui anumit concept, și, pe de altă parte, relațiile conceptuale descoperite în acest mod sunt valabile pentru *întreaga clasă de obiecte care cad sub conceptul respectiv*. În GGPh (p. 232), el o numește „inducție completă”: „În inducția completă avem de a face cu o sesizare imediată a conceptului sau a conceptelor. Cele mai generale propoziții rezultă din concepte, de exemplu, întregul este mai mare decât partea” (v. de asemenea caracterizarea concisă din AC, pp. 179–180). Reunind cele două caracterizări, voi numi inducția în discuție inducție completă în sens larg și o voi distinge de ceea ce voi considera mai jos inducția completă în sens restrâns, anume inducția care extinde o caracteristică considerată necesară pentru unul sau mai mulți indivizi la întreaga lor clasă, de exemplu, proprietatea mortalității observată la câțiva indivizi este extinsă la toți indivizii umani (VE, p. 79); vezi și DP, p. 74; argumentele pentru considerarea inducției în sens restrâns în psihologia descriptivă ca inducție completă sunt oferite mai jos. Ambele tipuri de inducție sunt complete, între ele existând, totuși, deosebirea că, într-un caz, avem de a face cu o necesitate specifică relațiilor conceptuale, în celălalt cu una empirică. În afara acestor forme de inducție, în psihologia empirică și genetică avem de a face în plus cu o inducție incompletă în sens restrâns, una care nu conduce la cunoștințe general valabile, ci la cunoștințe care admit multe excepții (v. mai jos). În continuare, voi utiliza sigla PeS pentru *Psihologia din punct de vedere empiric* și DP pentru *Psihologia descriptivă* ale lui Brentano. Toate referințele se fac la traducerea engleză ale acestor lucrări. Precizez, de asemenea, că la Brentano expresia „psihologie descriptivă” este sinonimă cu „psihognozie”.

important încă din primele lui opere, în *Metaphysikvorlesung*², de pildă, unde, împreună cu cunoștințele obținute din percepția internă, au rolul de a stabili un fundament ferm cunoașterii. Deși Brentano nu abordează această problemă în volumul publicat în 1874, este cu totul posibil ca el să aibă în vedere exact acest tip de cunoaștere atunci când vorbește chiar din prima pagină a lucrării lui despre „intuiție ideală”: „Punctul meu de vedere în psihologie este empiric; singură experiența îmi este maestră. Totuși, împărtășesc cu alți gânditori convingerea că aceasta teză este cu totul compatibilă cu o anumită intuiție ideală (*gewisse ideale Anschauung*)”³. Cu toate acestea, este important de menționat că el nu aduce în discuție cunoștințele de acest fel în capitolele metodologice ale PeS. În DP, lucrurile se schimbă radical, deoarece acest tip de cunoaștere este menționat în mod repetat și explicit în capitolul metodologic „Generalizarea inductivă”⁴. Cauza acestui fapt constă în aceea că raporturile de necesitate sau imposibilitate specifice notelor conceptelor psihologice și dezvăluite de această inducție sunt acelea care îi permit lui Brentano să compare psihologia descriptivă cu matematica sau cu mecanica în ceea ce privește exactitatea și validitatea generală a legilor ei⁵. Pe de altă parte, psihologia genetică este comparată cu meteorologia.

Pe plan metodologic, acest aspect poate fi descris după cum urmează: Brentano folosește metoda generalizării inductive atât în PES, cât și în DP: punctele 4–6 din capitolul metodologic „Generalizare inductivă” din DP sunt dedicate acestei metode pe care Brentano o exemplifică analizând acea parte distinctivă a perechii de corelate intenționale reprezentată de obiectul imanent al actului psihic al senzației: fenomenul fizic sau conținutul senzorial al actului. Brentano ia ca punct de plecare conținutul unei senzații vizuale aleatorii și subliniază că, în raport cu el, putem distinge două părți care se întrepătrund reciproc: calitatea sensibilă și determinația locală. Apoi, el generalizează această proprietate pentru întreaga clasă de conținuturi sensibile ale senzațiilor vizuale: „Orice conținut senzorial vizual constă din întrepătrunderea unei calități sensibile

² M 96, pp. 31766–67, 31806–18.

³ PeS, p. XXV; traducere modificată. Știm, de asemenea, că Brentano s-a ocupat în mare măsură cu acest subiect în prelegerea sa „Deduktive und Induktive Logik” (1869/70) (EL80. 13.158 ff., 13.208 și urm.). În plus, avea să abordeze această problemă în cartea a patra despre judecată și în cea de-a cincea despre fenomene emoționale a PeS (Brentano a redactat numai cuprinsul, nu însă și conținutul acestor cărți (cuprinsul cărților respective este publicat de Rollinger (2012)).

⁴ DP, pp. 73–76; v. și p. 31. În traducerea sa, B. Müller a omis acest aspect și a introdus inducția completă în sens larg în seria pașilor metodici care conduc la cunoștințe obținute din experiență: (a) trăirea, (b) observarea, (c) fixarea a ceea ce a fost observat, (d) generalizarea inductivă ca inducție în sens restrâns și (e) inducția în sens larg, în timp ce în originalul german punctele (a), (b), (c), (d) sunt reunite sub punctul 3, iar (e) e considerat de sine stătător ca punctul 4. (DP, pp. 31/28 în ediția germană). Astfel, Müller a pierdut distincția esențială a lui Brentano dintre pașii metodici care duc la cunoștințe (punctele (a) – (d) obținute din experiență și inducția completă în sens larg care oferă cunoștințe care rezultă din concept. Cea de-a 13-a teză de abilitare a lui Brentano, preluată de la Leibniz: nu există nimic în intelect care să nu fi fost mai înainte în simțuri, cu excepția intelectului însuși, trimite tocmai la această distincție (ZPh, p. 139).

⁵ DP, pp. 5–6.

vizuale și a unei determinații locale”. Problema, formulată, dar nerezolvată de Brentano în acest context, este dacă relația respectivă sau una analogă ei poate fi generalizată sau nu pentru toate speciile conținutului sensibil, fie el auditiv, olfactiv etc.: „Orice conținut senzorial constă din întrepătrunderea unei calități sensibile cu o determinație locală” (cazul generalizării relației de întrepătrundere a culorii cu determinația ei locală) sau „Orice conținut senzorial altul decât cel vizual constă dintr-o relație analogă relației de întrepătrundere a calități sensibile și determinației locale în cazul conținutului senzorial vizual”. Acest enunț poate fi reformulat astfel: „În cazul fiecărui conținut senzorial avem de a face cu o relație de întrepătrundere dintre calitatea senzorială și determinația locală care fie este identică cu relația dintre culoare și determinația ei spațială, fie este analogă ei”⁶.

Referitor la exemplul în discuție, Brentano remarcă în același loc: „În cazul particularităților observabile la anumite elemente ale vieții interioare, trebuie să încercăm să generalizăm cât mai curând posibil astfel încât inducția să devină *exhaustivă* (*ihre Aufgabe erschöpfend löse*) [...] (subliniere I. T.)”.

În prima notă am subliniat că Brentano folosește termenul „inducție completă” pentru ceea ce el numește inducția în sens larg, adică pentru inducția care conduce la axiome de genul „Întregul este mai mare decât partea”. Din acest motiv am vorbit de inducția completă în sens larg. Cu toate acestea, afirmația despre inducția „exhaustivă” din pasajul tocmai citat ne permite să înțelegem și generalizarea inductivă care a dus la formularea enunțului „Orice conținut senzorial vizual constă din întrepătrunderea unei calități sensibile vizuale și a unei determinații locale” ca fiind o inducție completă. Următorul pasaj din *Încercare asupra cunoașterii* (*Versuch über die Erkenntnis*; 1925) este elocvent în acest sens: „[...] și, totuși, pe baza experienței cazurilor individuale suntem justificați în convingerea că ceea ce găsim de fapt în acest mod va fi găsit astfel fără excepție, *ba chiar că nu va putea fi găsit niciodată altfel*”⁷. După cum se observă, și aici este vorba de o inducție completă, însă de una care nu exclude posibilitatea cazurilor opuse pe baza unor considerente logic-conceptuale, așa cum este cazul cu inducția completă în sens larg, ci pe baza unor relații empirice necesare. Întrucât, în *Încercare asupra cunoașterii*, Brentano numește această inducție, inducție în sens restrâns⁸, o să mă refer la ea prin expresia „inducție completă în sens restrâns”. Împreună cu inducția pe care o să o discut imediat, ea este o importantă procedură metodologică a psihognoziei, una care continuă reflecțiile lui Brentano asupra legilor particularităților și claselor de fenomene psihice din manuscrisul nepublicat al capitolului zece al cărții a doua a PeS⁹.

⁶ DP, pp. 74–75.

⁷ VE, p. 81; subliniere I. T.

⁸ VE, p. 79.

⁹ V. asupra acestei probleme studiul meu: *Psihologia descriptivă brentaniană și concepția pozitivă asupra cunoașterii*, în „Studii de istorie a filosofiei universale”, vol. XXVIII, București, Editura Academiei Române, 2020, pp. 125–135.

În ceea ce privește psihologia descriptivă, inducția completă în sens larg menționată în prima notă pornește de la luarea în considerare a unei anumite proprietăți a conceptului unei părți a actului psihic, să spunem evidența unei judecăți, dar nu continuă prin examinarea cazurilor particulare ale respectivei proprietăți, ci sesizează direct, dintr-o dată, nemijlocit relațiile de necesitate sau imposibilitate specifice conceptului, de exemplu reflectez asupra conținutului conceptelor „evidența” sau „judecată” și, luând în considerare raporturile de imposibilitate dintre notele lor, formulez judecățile „Este imposibil ca evidența să fie proprietatea unui alt act psihic decât judecata” sau „Este imposibil să existe o altă relație intențională a judecății decât afirmația sau negația”¹⁰. După cum se observă, avem de-a face aici cu o cunoaștere care rezultă din concept: de vreme ce evidența este caracteristica acelor judecăți care exclud îndoiala, nu putem avea evidență în afara judecății. În același mod, întrucât pentru Brentano judecata este fenomenul psihic fundamental care acceptă sau respinge existența unui obiect, tipul său specific de relație intențională este afirmarea (acceptarea) obiectului sau negația (respingerea) lui: „A este/nu este”¹¹. Din acest motiv, din conceptul de judecată astfel definit rezultă că e imposibil să existe o altă calitate a judecății decât afirmația sau negația. Cu alte cuvinte, în DP nu avem de-a face doar cu legi obținute prin generalizare inductivă, așa cum este cazul volumului publicat în 1874, ci și cu legi obținute prin sesizarea intuitivă a relațiilor specifice anumitor concepte. Este vorba de un nou tip de relație cu caracter logic, care nu permite nicio excepție și care este prezent în fundalul afirmațiilor sale despre propozițiile exacte ale psihologiei descriptive.

2. INTERPRETAREA INDUCȚIEI COMPLETE ÎN SENS LARG DE CĂTRE CHISHOLM ȘI CRITICA EI

Datorită rolului jucat de cunoașterea apodictică și de inducția completă în sens larg în DP, în literatura de specialitate a fost evidențiat în mod deosebit caracterul a priori al DP. În același timp, a rămas neobservat rolul inducției obișnuite, în sens restrâns, pe care Brentano o tratează pe larg în capitolele metodologice ale PeS¹². În cele ce urmează, voi aborda atât relația dintre cele două lucrări privind utilizarea inducției, cât și rolul ei în DP pornind de la următoarele observații ale lui R. M. Chisholm:

„Sursa a ceea ce Brentano consideră a fi cunoașterea noastră «apodictică» a acestor adevăruri [de exemplu, «Nu există alte culori decât roșu, galben, albastru (eventual) verde, alb și amestecurile lor»]; adaos I. T.] ar putea fi ceea ce

¹⁰ DP, pp. 75–76.

¹¹ Pentru Brentano, forma fundamentală a judecății este cea existențială și orice judecată categorică poate fi redusă la una existențială (PeS, pp. 210–221).

¹² V. în acest sens observațiile (parțial auto-)critice ale lui Marek (Marek 1989).

W.E. Johnson descrie în *Logica* lui drept «inducție intuitivă». Brentano este poate cel mai clar în legătură cu acest tip de a percepție (*apprehension*) atunci când aduce în discuție ceea ce consideră a fi cunoașterea noastră etică.

În descrierea modului în care ajungem, de exemplu, să știm că cunoașterea ca atare este demnă de a fi iubită, el spune că atunci când ne sesizăm pe noi înșine ca «iubind corect» un anumit act de cunoaștere, bunătatea *tuturor* actelor de cunoaștere «devine evidentă, ca să spun așa, dintr-o lovitură (*at a single stroke*) și fără nicio inducție din cazuri particulare.» Este destul de clar, cred, că el ar descrie a percepția noastră a «teoremelor» tocmai amintite într-un mod similar. El ar spune că, prin sesizarea unei exemplu care confirmă teorema în cauză, vedem *ipso facto* că nu poate exista niciun exemplu care să nu confirme. Acesta este tipul de a percepție care permite psihologului descriptiv să afirme ceea ce este «apodictic» sau necesar adevărat, indiferent de faptul dacă ceea ce se afirmă este «analitic» sau nu¹³.

Consider că modul în care Chisholm interpretează inducția brentaniană în sens larg ca fiind o inducție intuitivă este deficitar din următoarele motive:

Când Johnson afirmă în *Logica* sa: „De exemplu, în aprecierea unei singure instanțe a impresiilor roșu, portocaliu și galben, diferența calitativă între roșu și galben este mai mare decât cea dintre roșu și portocaliu”¹⁴, el are în vedere prin aceasta că relația celor trei culori una cu alta, așa cum este ea scoasă în evidență prin acest singur exemplu, este valabilă pentru toate cazurile similare lui. În acest sens, ea este o instanță paradigmatică pentru ele. Această inducție este considerată „intuitivă” deoarece constă în sesizarea *nemijlocită* a unei relații care este considerată ca fiind general valabilă pentru toate cazurile similare ei și pe care Johnson o numește din acest motiv un „universal intuit”¹⁵.

Având în vedere acest lucru, este important să facem două observații:

Problema cu interpretarea inducției intuitive, pe care Chisholm a adoptat-o de la Johnson, este aceea că inducția în discuție nu provine dintr-un concept, ci *din experiența unui singur caz individual*. Trebuie însă spus clar că experiența respectivă nu poate fi considerată un analog al inducției brentaniene în sens larg nici în domeniul *teoretic*, nici în cel *etic sau practic*. Nu este analogă în domeniul teoretic deoarece o simplă instanță (o impresie de roșu) nu este conceptul său și, în consecință, observarea exemplului nu este totuna cu gândirea conceptului care sesizează relațiile de imposibilitate sau de necesitate specifice lui. Nu este analogă în domeniul etic deoarece, atunci când Brentano vorbește în *Originea cunoașterii noastre a binelui și răului* despre cunoștințe apodictice la care ajungem „dintr-o lovitură (*at a single stroke*) și fără nicio inducție din cazuri particulare...”¹⁶, el nu avea în vedere un caz individual, nici măcar unul paradigmatic, ci întreaga situație în care din conceptul „hoț” izvorăște o ură caracterizată drept corectă față de hoție

¹³ Chisholm 1968, pp. 169–170.

¹⁴ Johnson 1922, p. 192.

¹⁵ Johnson 1922, p. 192.

¹⁶ OKR, p. 15, n. 33.

în general. Dar, întrucât ura izvorăște din concept și este o ură caracterizată drept *corectă*, rezultă în mod necesar că ceea ce este valabil pentru concept este valabil și pentru toate cazurile individuale de hoție care i se subsumează lui¹⁷. Chiar dacă conceptul „hoț” și respingerea hoției legate de el se formează pe baza experienței unui număr de cazuri individuale de hoție, nu formarea conceptului este nivelul la care concepția brentaniană a cunoștințelor rezultate din concept trebuie analizată. De aceea, sunt două lucruri fundamental diferite a respinge toate cazurile de hoție pe baza respingerii unui caz individual de hoție considerat paradigmatic și a respinge toate cazurile de hoție pentru că din conceptul respectiv izvorăște nemijlocit o ură caracterizată drept corectă față de el și, astfel, izvorăște implicit respingerea tuturor cazurilor la care se aplică conceptul. Doar în ultimul caz, nu însă și în primul, avem în domeniul etic analogul unei judecăți apodictice care rezultă din concept în domeniul teoretic, anume un sentiment care izvorăște din concept, cu precizarea că ceea ce poate fi considerat drept caracter al sentimentului analog apodicticității judecății exprimă faptul că ura față de hoție nu este doar corectă, ci și că această corectitudine este caracterizată drept corectă, adică îndreptățită.

Din acest motiv, consider că dacă dorim să găsim analogul inducției intuitive la Johnson în psihologia lui Brentano, acesta nu trebuie căutat în inducția completă în sens larg (Chisholm), ci în inducția completă în sens restrâns¹⁸. Chiar dacă în expunerile lui despre inducție Brentano operează de obicei cu mai multe cazuri individuale, sunt contexte în care el operează, de asemenea, și cu exemple paradigmatic¹⁹. Indiferent de faptul că ia în considerare mai multe cazuri sau doar unul singur, el ajunge, în final, ca și Johnson, la afirmații generale, valabile pentru toți indivizii din clasa respectivă, așa cum arată următoarele pasaje în care pornește de la luarea în considerare a câtorva cazuri: „Acesta este cazul, ... de exemplu, atunci când cineva afirmă pe baza mai multor experiențe (*mannigfacher Erfahrung*) că toți oamenii, ba chiar că toate organismele sunt muritoare. Din moartea faptică a mai multora este concluzionat aici asupra morții necesare a tuturor ca lege naturală. Se pornește de la cunoștințe simplu asertorice și se încheie cu o afirmație apodictică.”

Trebuie, de asemenea, observat în mod explicit că afirmațiile apodictice în discuție aici nu sunt adevărate cu certitudine absolută, ci doar cu probabilitate infinită, așa cum este cazul cu toate inferențele inducției complete în sens restrâns:

„Efectuăm o inducție în sens restrâns numai atunci când deducem o lege generală dintr-unul sau din mai multe fapte ale experienței. Și aici cunoașterea legii

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Dacă analizăm concepția lui Johnson despre inducția intuitivă din punctul de vedere al recomandării împrumutate de Brentano de la J.S. Mill, și anume să trecem cât mai curând posibil de la cazurile individuale la formularea legilor generale, atunci se poate spune că ideea lui Johnson corespunde foarte bine acestei recomandări întrucât teza lui despre „universalii intuiți” (raportul dintre cele trei culori intuit pe baza unei singure instanțe a lor) stipulează trecerea la legea generală pe baza unui singur caz luat în discuție.

¹⁹ V. analiza exemplurilor geometrice din VE, pp. 88–93, 103.

nu este absolut sigură și, de asemenea, nu suntem înclinați să ne încredem în ea în aceeași măsură [ca în cazul legii absolut sigure]²⁰.

„Aceste câteva afirmații ... sunt suficiente pentru a ne permite să recunoaștem că, întrebuițată în mod corect, inducția [în sens restrâns; adaos I. T.] este un proces de inferență justificat rațional; ba chiar că, adesea, ea poate conduce pe baza a foarte puține cazuri sau chiar a *unui* singur la probabilitatea infinit de mare a unei legi, care, deși nu este în sens propriu identică cu certitudinea absolută, este, totuși, practic vorbind, echivalentul ei.”²¹

3. CELE TREI ACCEPȚIUNI ALE INDUCȚIEI ÎN PSIHOLOGIA DESCRIPTIVĂ

Din acest motiv, cred că pentru a înțelege în mod corect concepția lui Brentano despre inducție trebuie să facem următoarele trei distincții:

1. Inducția în sens restrâns. Ea nu poate oferi necesitate apodictică, ci doar necesitate asertorică, adică, cel mult, cunoștințe al căror adevăr este infinit probabil. Conform domeniului psihologic în care este aplicată, trebuie să distingem în continuare: a) inducția *incompletă* în sens restrâns aplicată în psihologia empirică și genetică. Este o inducție incompletă, care, datorită stării insuficiente de dezvoltare a fiziologiei din acel timp, conduce atât în PeS, cât și în psihologia genetică la legi care sunt valabile doar în medie și admit multe excepții²², b) inducția completă în sens restrâns în aplicarea ei în psihologia descriptivă. Este vorba de o inducție bazată pe rațiuni empirice necesare, al căror rezultat constă din legi psihonostice care nu tolerează excepții deoarece sunt „clare și precise”, de exemplu, fiecare calitate senzorială vizuală ocupă un anumit loc în spațiul fenomenal²³. Același lucru poate fi susținut și despre legile pe care Brentano le formulează în manuscrisul celei de-a treia cărți a PeS cu referire la caracteristicile și clasele fundamentale ale fenomenelor mentale.

2. Inducția completă în sens larg este inducția unei legi universale izvorâtă din concept²⁴. Din conceptul de judecată rezultă, de pildă, că este imposibil ca o

²⁰ VE, pp. 81–82; adaosul în paranteză dreaptă îmi aparține.

²¹ VE, p. 88; subliniere I.T. După cum am spus, pentru inducția bazată pe cazuri paradigmatică în geometrie v. VE, pp. 88–93, 103.

²² PeS, pp. 46–47, 53–54; DP, pp. 5 și urm.

²³ DP, pp. 4, 72; VE, p. 88.

²⁴ De Boer observă în ceea ce privește psihologia descriptivă a lui Brentano că noțiunile empirice nu pot întemeia nicio judecată apodictică și necesară (De Boer 1968, pp. 198–199). Cu toate acestea, judecățile, „Este imposibil ca o judecată să fie non-judecată (reprezentare sau atitudine emoțională)” sau „E imposibil ca o judecată să aibă o altă calitate decât afirmația sau negația” constituie judecăți apodictice certe care rezultă din conceptul „judecată”. Cu toate că se poate considera că aceste judecăți nu constituie altceva decât niște adevăruri psihologice triviale și că, în definitiv, ele nu aduc niciun plus de cunoaștere față de ceea ce se știa deja în general, totuși, o asemenea obiecție neglijează rolul acestor judecăți în psihologia descriptivă. Motivul care l-a determinat pe Brentano să pună un asemenea accent pe ele este acela că prin intermediul lor el obținea adevăruri psihologice ferme, general valabile, care puteau oferi un fundament sigur psihologiei descriptive. Acest fundament îi lipsise în opera publicată în 1874 și lipsește și psihologiei genetice. Afirmațiile lui Brentano despre caracterul inexact al acestor științe și al legilor lor se referă tocmai la acest aspect.

judecată să aibă o altă calitate decât afirmația sau negația pentru că, prin definiție, judecata este fenomenul psihic fundamental care acceptă/afirmă sau respinge/neagă obiectul reprezentat. Experiența implicată aici nu este trăirea unei judecăți oarecare, de pildă, faptul că gândesc acum „Inducția brentaniană în sens larg este completă”, ci gândirea conceptului respectiv, anume cel de judecată. Această gândire este cea care face posibilă – care motivează – cunoașterea intuitivă, nemijlocită sau directă a legii universale referitoare la calitatea judecății. Corespunzător, este vorba aici de experiența unui act de gândire relativ la un concept, conceptul „judecată”, și nu de experiența unui singur act de judecată. Cea care determină sesizarea judecății respective nu este experiența anterioară a fenomenelor psihice de judecată, ci a percepția, adică sesizarea sau înțelegerea clară a relațiilor care caracterizează conceptul. Din faptul că aceste relații sunt necesare conceptului rezultă, de asemenea, că ele sunt valabile pentru fiecare individ în parte care cade sub el²⁵.

Pentru a înțelege ceea ce urmează este importantă următoarea observație cu privire la orientarea secundară a actului spre sine: la Brentano orice fenomen psihic este orientat primar spre un obiect și secundar către sine însuși. Această orientare secundară este tripartită și corespunde celor trei clase fundamentale de acte psihice: *reprezentarea* internă a actului de către sine, *judecata* evidentă a percepției interne că actul este și *impresia de plăcere sau neplăcere* trăită odată cu actul. Dacă, de pildă, văd o pată portocalie aflată în apropierea mea, atunci obiectul primar va fi pata respectivă, iar vederea ei va fi actul psihic care-i corespunde. Acest act poate fi conceput fie ca reprezentare, caz în care obiectul doar apare conștiinței, fără ca aceasta să ia în vreun fel atitudine față de el²⁶, adică fără să îl considere ca existent sau neexistent, fie ca percepție externă vizuală care consideră că ceea ce apare există ca atare în mod real, în pofida faptului că, filosofic vorbind, calitățile secundare nu există ca atare, ci doar în calitate de conținut al senzației²⁷. Pentru a simplifica demonstrația, mă limitez la cazul reprezentării vizuale și precizez de la bun început că reprezentarea vizuală ca act de vedere nu coincide pentru Brentano cu ceea ce în mod normal este considerat a fi senzația vizuală de portocaliu prezentă în aria vizuală a creierului ca urmare a acțiunii razelor de lumină emise de un anumit lucru asupra organelor de simț. Motivele acestei stări de lucru sunt următoarele: Brentano distinge în actul de reprezentare (1) *relația primară de reprezentare vizuală*, senzația vizuală *concepută în relație cu obiectul care o provoacă*

²⁵ Faptul că psihologia descriptivă brentaniană folosește inducția atât într-un sens restrâns, cât și în sens larg explică, de asemenea, de ce își compară psihologia descriptivă nu numai cu știința a priori a matematicii, ci și cu știința empirică a mecanicii. Aceasta permite următoarea prezentare generală a aplicării inducției în domeniul psihologiei:

Psihologia empirică și genetică – inducția în sens restrâns ca inducție incompletă.

Capitolul zece al cărții a doua a PeS și psihologia descriptivă – inducția în sens restrâns ca inducție completă bazată pe rațiuni empiric necesare.

Psihologia descriptivă – inducția în sens mai larg ca inducție completă bazată pe rațiuni a priori necesare.

²⁶ PeS, pp. 152–153.

²⁷ PeS, p. 70; DP, p. 17.

fie ca imagine fidelă (viziunea tradițională), fie ca semn (viziunea modernă) al lui. În același timp și în unitate cu relația primară survine ceea ce Brentano numește orientarea secundară a actului spre sine sau relația secundară a actului – pentru distingerea senzației vizuale de reprezentarea vizuală în sensul lui Brentano acesta este un punct extrem de important întrucât senzațiile în sens obișnuit nu sunt concepute ca fiind unitatea dintre o relație secundară și primară. În plus, el distinge (2) obiectul immanent actului, respectiv impresia vizuală de portocaliu considerată *strict din perspectiva prezenței ei în conștiință*, abstracție făcând, așadar, atât de raportarea actului respectiv la lucrul portocaliu, cât și de relația secundară cu sine a actului, dar păstrând ideea caracterului fenomenal, al existenței ei strict în calitate de conținut al conștiinței²⁸.

În ceea ce privește teza orientării secundare a actului spre sine, Brentano încearcă să explice prin intermediul ei faptul că atunci când trăiesc o anumită stare psihică sunt conștient că o trăiesc. Această conștiință sau conștiință de sine a actului este o parte a lui, în cadrul căreia pot fi distinse rațional alte trei părți: reprezentarea conștiinței de sine a actului, judecata percepției interne și aspectul emoțional. În cazul vederii petei portocalii, sunt conștient că o văd sub forma unei reprezentări sau sesizări intuitive, directe, nemediate. Această reprezentare nu se soldează cu apariția în conștiința internă a unui obiect immanent care să stea cu actul în același raport în care stă obiectul immanent reprezentării sensibile cu lucrul la care se referă întrucât obiectul immanent este în cazul reprezentării interne totuna cu actul: afirmația lui Brentano: fenomen și lucru în sine sunt pe nedrept puse în opoziție²⁹ are în vedere, cred, tocmai cazul reprezentării interne întrucât, aici, lucrul în sine, actul, este totuna cu fenomenul: actul este sesizat chiar așa cum este el, adică ca reprezentare, judecată sau fenomen emoțional. Reprezentarea/sesizarea de sine a actului exclude, așadar, intermediari de genul obiectelor imanente și este directă, nemijlocită, intuitivă: „Nu ne sesizam pe noi înșine ca printr-un concept abstract, ci ca printr-o intuiție (*Anschauung*) individuală, concretă...”, spune Brentano extrem de sugestiv în DP³⁰. În al doilea rând, sunt conștient că văd sub forma judecății evidente a percepției interne: actul de reprezentare vizuală pe care îl trăiesc acum *există*, și, în al treilea rând, sub forma impresiei plăcute sau neplăcute pe care o simt la trăirea actului respectiv. Toate aceste trei momente

²⁸ Dacă dorim să schematizăm, putem spune că impresia senzorială este senzația minus raportarea la obiectul exterior, minus raportarea actului la sine. Fundalul istoric al teoriei brentaniene a obiectului immanent este constituit de teza aristotelică potrivit căreia cunoașterea sensibilă constă în preluarea formei unui obiect, dar fără materia lui. În tradiția aristotelico-scolastică (tomistă și conceptualistă), în cadrul căreia Brentano gândește, obiectul immanent este calificat ca formă, intenție (primă sau secundă), specie sensibilă sau inteligibilă, obiectualitate immanentă, inexistență intențională a obiectului în sensul de existență în suflet etc. Trebuie, totuși, precizat că Brentano nu folosește expresia „obiect intențional” (nu intru aici în detaliile problemei; v. pentru aceasta Tănăsescu (2002), (2004) și (2015) și sursele indicate acolo).

²⁹ DP, pp. 137, 139.

³⁰ DP, p. 63.

(i) constituie orientarea sau relația secundară a actului, (ii) reprezintă părți psihice distinctive ale lui în sensul că pot fi separate numai prin gândire, iar nu real, (iii) sunt date în act odată cu el, și nu ca acte distincte orientate spre el, așa cum ar fi cazul dacă cineva ar vrea să își studieze prin autoobservare propriile acte psihice. Nu este aici locul să discut acest aspect, dar este important de notat că acel pas metodic de importanță capitală în psihologia descriptivă brentaniană pe care el îl numește *Bemerken* (observare) este, de asemenea, o parte a actului, una care sesizează explicit o parte distinctivă care, deși fusese dată implicit în întregul actului sau al conștiinței sesizat prin conștiința internă, nu fusese sesizată explicit ca prezentă acolo. Această precizare este importantă pentru că observarea este pasul metodic prin care sesizăm acea notă distinctivă pregnantă a anumitor acte emoționale, precum faptul de a fi „corect și caracterizat drept corect”. Ea are loc în cadrul conștiinței interne de sine a actului și ca parte a ei și este corelată strict cu nota observată prin ea, în cazul nostru cu caracteristica „corect și caracterizat drept corect”. Aceasta din urmă este, așadar, *sesizată prin observare în conștiința internă*³¹.

3. Cazul fenomenelor psihice apodictice izvorâte din concept în domeniul etic este în întregime analog cu cazul 2. Pentru a interpreta în mod adecvat poziția lui Brentano în această problemă, subliniez de la început că ceea ce izvorăște direct din concept nu este o judecată apodictică, ci o iubire (sau o ură) trăită ca fiind atât corectă, cât și caracterizată ca fiind corectă³². Deși judecata apodictică exprimă această iubire, cea care izvorăște din concept aici nu este judecata, ci iubirea.

În plus, trebuie distinse cu atenție contextele în care Brentano abordează problema: a) conferința „Originea cunoașterii noastre despre ceea ce este bine și rău” (1889) și b) scrisoarea către Oskar Kraus din 1904. În conferință, Brentano își propune să arate că în domeniul etic există un analog al judecății evidente, și anume iubirea corectă și caracterizată ca fiind corectă. Pentru a-și demonstra teza, Brentano alege următoarele exemple: „Orice persoană iubește cunoașterea în general, bucuria în general, iubirea corectă și caracterizată ca fiind corectă în general și reprezentarea în general”. Fiecare dintre aceste fenomene psihice apare în experiența internă ca acte de iubire care nu numai că sunt corecte, dar sunt și

³¹ Nu intru aici în detaliile acestei probleme de care m-am ocupat amănunțit în lucrarea *Psychologie, Seiendes, Phantasie bei Franz Brentano*, Berlin, De Gruyter (în curs de apariție).

³² Prin intermediul expresiei „corect și caracterizat... ca fiind corect” (OKR, p. 14), Brentano vrea să sublinieze că există o distincție în domeniul etic între cel care trăiește instinctiv sau compulsiv o anumită emoție (o dorință, de exemplu) și cel care nu doar că trăiește o anumită atitudine emoțională, dar sesizează în conștiința internă corectitudinea atitudinii emoționale trăite (ANR, pp. 293–294). Ca urmare, în psihologia descriptivă brentaniană totul se reduce la faptul dacă cineva trăiește și observă sau nu anumite caracteristici, de exemplu, evidența unei judecăți și analogul său emoțional corespunzător, faptul de a fi corect și caracterizat astfel. Pentru Brentano, asemenea experiențe constituie sursa ultimă a legitimării anumitor afirmații (despre caracterul de excepție al iubirii izvorâte din concept, de exemplu). În același timp, ea justifică considerarea poziției lui ca fundamentism. Cei care nu au acces la asemenea experiențe cognitive și emoționale, sugerează el, nu-i pot urma până la capăt raționamentul.

caracterizate ca atare³³. Din acest motiv, spunem despre obiectul lor: cunoașterea în general, bucuria în general, iubirea corectă și caracterizată ca fiind corectă în general și reprezentarea în general, nu doar că este iubit și posibil de a fi iubit, ci și că este *demn* de iubit. Trebuie observat că aici nu este vorba despre un act de cunoaștere oarecare trăit în experiența internă cu bucurie sau iubire și care, astfel, constituie baza generalizării: „Toate actele de cunoaștere sunt demne de a fi iubite și, prin urmare, bune”. Mai degrabă, în relația secundară cu sine a actului de iubire respectiv³⁴ este prezentă o iubire observată (*bemerkt*) ca fiind corectă și caracterizată astfel și *tocmai prezența ei* face ca obiectul ei universal (cunoașterea) să fie considerat demn de a fi iubit³⁵. De aici, și anume din caracterul demn de iubire al cunoașterii în general, izvorăște în mod evident caracterul demn de a fi iubit al fiecărui act individual de cunoaștere. Astfel, demonstrația decurge de la general la particular, și nu invers. Pentru scopul meu, este important să subliniez că ceea ce devine evident aici este caracterul demn de iubire al cazurilor individuale care cad sub concept și că această caracteristică, anume „demn de iubit” sau „bun”, nu izvorăște direct din conceptul „cunoaștere”, ci din caracteristica acestui concept de a fi „demn de iubit” sau „bun”. La rândul ei, această caracteristică nu revine conceptului în sine, considerat independent de actul afectiv orientat spre el, ci îi revine întrucât în conștiința interioară a actului de iubire în discuție în orientarea lui secundară spre sine însuși este prezent momentul emoțional denumit prin expresia „corect și caracterizat ca fiind corect”. Datorită acestei caracteristici, cunoașterea este demnă de a fi iubită, și nu invers³⁶.

În conferința din 1889, Brentano era preocupat să demonstreze că există nu doar fenomene emoționale inferioare (afecte precum mânia sau dorința (pofța de a mânca, bea etc.)), ci și fenomene emoționale superioare și că, în raport cu ele, o singură atitudine etică poate fi corectă. În scrisoarea către Kraus din 1904³⁷, el face un pas mai departe și schimbă perspectiva întrucât nu mai vrea să demonstreze cum bunătațea actelor individuale ale cunoașterii este evidentă pe baza bunătații cunoașterii în genere. Dimpotrivă, el își propune acum să arate că iubirea însăși izvorăște³⁸ din conceptul „cunoaștere”. Punctul de pornire al discuției este întrebarea de ce,

³³ OKR, pp. 14–15; v. și „Iubire și ură” (1907), OKR, pp. 97 și urm.

³⁴ V. cele spuse mai sus despre observare.

³⁵ OKR, p. 14.

³⁶ După cum cititorul a observat deja, cunoașterea este analizată aici ca obiect al unui act de iubire, iar nu de reprezentare.

³⁷ OKR, pp. 75–76.

³⁸ Termenul german este *entspringen*, „a izvorî”, „a-și avea originea” sau „a se trage din” și are în rădăcină verbul *springen*, „a sări”, „a tâșni”. Este vorba de faptul că ceva provine nemijlocit din altceva (din gândirea conceptului, de pildă) în modul în care firul de apă țâșnește direct, nemijlocit din pământ. Din acest motiv am folosit termenul „a izvorî”. Se mai poate folosi și „rezultă”. Ceea ce se opune însă utilizării lui este faptul că el este întrebuințat pentru inferențele mediate – concluzia rezultă, de pildă, din premise. În cazul nostru este vorba, în schimb, de un raport direct, nemijlocit, nemediat.

în ciuda originii empirice a conceptelor etice, există cunoștințe apodictice (axiome) în etica sa. Demonstrația lui Brentano se desfășoară după cum urmează: În „ $2 + 1$ ” ca definiție analitică a lui „3” nu este inclusă ideea că suma lor este în mod necesar 3. Pentru a ajunge la această idee, trebuie negată definiția conceptului, anume „ $2 + 1$ nu este 3”. Oricine reflectă asupra acestei propoziții, ajunge imediat la ideea „ $2 + 1$ nu este 3» este imposibilă”. Conceptul „imposibil” se obține prin abstractizare din asemenea judecăți³⁹.

În ceea ce privește conceptul „cunoaștere”, el nu se află în aceeași relație cu conceptul „bun” ca „ $2 + 1$ ” cu „3”. Prin urmare, „bun” nu este inclus în „cunoaștere” așa cum este „ $2 + 1$ ” în „3”. De aceea, din reprezentarea „cunoaștere non-bună” nu izvorăște respingerea ei apodictică: „O cunoaștere non-bună este imposibilă”. Astfel, dacă rămânem strict în limitele analizei logice, nu putem ajunge la această judecată. Pentru a ajunge la ea trebuie să introducem în discurs, în plus, un element emoțional, anume trebuie să fi trăit cel puțin o dată experiența unui act de iubire izvorât din conceptul „cunoaștere”:⁴⁰

„Și, astfel, este nevoie de încă o altă experiență, experiența că din conceptul de cunoaștere izvorăște un act de iubire a ei, care, tocmai pentru că survine în acest mod, apare ca o iubire caracterizată ca fiind corectă. «Doi plus unu nu este egal cu trei» ar conduce, poate, o ființă pur intelectuală la respingerea apodictică a acestei propoziții. «Cunoașterea nu este bună» nu ar conduce-o însă la ea (caz în care ar trebui să presupunem, desigur, că conceptul de bine este dat a priori).

Însă, pe de altă parte, experiența de care avem nevoie pentru această respingere necesară este complet analogă experienței judecății apodictice: „ 3 care să nu fie egal cu $2 + 1$ » este imposibil”. Căci și acea iubire caracterizată ca fiind corectă izvorăște din concept și tocmai aceasta o caracterizează ca fiind corectă. Aveți, așadar, cu totul dreptate să statuați o deosebire extrem de importantă între acest mod de a ajunge la o judecată generală și modul specific așa-numitei inducții în sens restrâns sau obișnuit. Acesta din urmă ne oferă numai probabilitate (în cel mai bun caz, una care este infinit de aproape de certitudine). În cazul nostru avem, însă, certitudinea absolută a unei judecăți apodictice.”⁴¹

Este important să subliniem din nou că aici Brentano nu vorbește despre experiența unui act singular de cunoaștere care este trăit cu bucurie sau iubire în conștiința interioară. De asemenea, el nu vorbește despre exemple individuale care servesc drept justificare a propoziției generale, „Toate actele de cunoaștere sunt bune”. Este cert că în psihologia descriptivă întemeiată empiric a lui Brentano experiența actelor individuale de cunoaștere constituie baza formării conceptului „cunoaștere” și că celui care nu a avut parte de o astfel de experiență îi va rămâne inaccesibil sensul analizelor lui Brentano despre cunoaștere în general și despre

³⁹ Exemplul ilustrează de asemenea clar ce înțelege Brentano prin cunoașterea izvorâtă din concept.

⁴⁰ Brentano folosește și verbul „a motiva” pentru a descrie relația discutată aici.

⁴¹ OKR, pp. 75–76.

iubirea izvorâtă din ea. Pe de altă parte, trebuie subliniat apăsător că în pasajul citat nu este vorba de astfel de experiențe ale unor acte individuale, ci, mai degrabă, de o iubire care este caracterizată ca fiind corectă și care nu izvorăște din actele individuale de cunoaștere, ci din conceptul „cunoaștere”. În consecință, ceea ce izvorăște nu este o judecată apodictică, ci un sentiment caracterizat ca fiind corect, iar cel din care izvorăște este un concept, și nu o instanță individuală a lui. Această iubire izvorâtă din concept este mai apoi exprimată în judecata: „Cunoașterea care nu este bună (demnă de a fi iubit) este imposibilă”, dar nu această judecată, ci actul de iubire izvorât din ea este analogul etic al unei judecăți care rezultă din concept în domeniul teoretic. În timp ce această judecată apodictică este negativă, iubirea este, însă, pozitivă. Astfel, este vorba aici de o iubire ‘apodictică’ care este compatibilă cu caracterul empiric al psihologiei lui Brentano, deoarece, pe de o parte, este trăită în conștiința internă, iar, pe de altă parte, experiența actelor individuale de cunoaștere constituie baza de abstractizare a conceptului respectiv. Mai mult decât atât, această iubire nici nu este, nici nu trebuie înțeleasă ca partea emoțională distinctivă a relației secundare a actului cu sine, ci este un act de sine stătător constituit în principal de relația sa primară cu obiectul său conceptual. Această relație este, pe de altă parte, însoțită în mod necesar de relația secundară a actului cu sine căreia îi aparține momentul emoțional: „o iubire caracterizată ca fiind corectă”. Legea fundamentală a fundării fenomenelor psihice la Brentano: „Orice fenomen psihic este sau reprezentare, sau se bazează pe o reprezentare”⁴², se manifestă aici sub forma unui act emoțional care rezultă dintr-o reprezentare conceptuală. Doar acele acte care izvorăsc din concept, și nu din experiențe individuale, pot revendica caracter apodictic sau echivalentul lui etic.

Acest tip de cunoștințe apodictice din psihologia descriptivă a lui Brentano este cel care îi permite să separe critic psihognozia atât de proiectul pozitivist al psihologiei empirice, cât și de cel al psihologiei genetice. El marchează, de fapt, emanciparea psihologiei lui de modelul științei pozitive susținut de Comte și Mill⁴³.

BIBLIOGRAFIE

- AC:** Brentano, F. (1869) „Auguste Comte și filosofia pozitivă” (trad. A. Bejinariu), în Tănăsescu, I. (ed.) (2018) *Brentano – Comte – Mill: ideea filozofiei ca știință*, Iași, Institutul European, 2018, pp. 169–188.
- ANR:** Brentano, F. (1966) *Die Abkehr vom Nichtrealen*, Mayer-Hillebrand, F. (Hrsg.), Hamburg, Meiner, 1974.
- DP:** Brentano, F. (1995) *Descriptive psychology*, Müller, B. (ed. and trans.), London, Routledge/*Deskriptive Psychologie*, Baumgartner, W., Chisholm R. M. (Hrsg.), Hamburg, Meiner, 1982.

⁴² PeS, p. 61.

⁴³ Pentru o analiză a relațiilor dintre PeS și DP, din perspectiva problemelor discutate aici, a se vedea Tănăsescu (2019). Mulțumesc studenților care au frecventat cursul opțional „Brentano – Comte – Mill: ideea filosofiei și psihologiei ca știință”: Anita Drella, Bogdan Dumitraș, Stelian Mădălin, Alex Radu, Cristi Vulpe. Fără interesul lor pentru problema discutată aici, textul nu ar fi dobândit niciodată această formă. Mulțumesc, de asemenea, profesorului Constantin Stoenescu, alături de care am ținut cursul amintit în primul semestru al anului universitar 2019–2020.

- EL80:** Brentano, F. (1869/70) manuscrisul „Deduktive und Induktive Logik”.
- GGPh:** Brentano, F. (1963) *Geschichte der Griechischen Philosophie*, Mayer-Hillebrand F. (Hrsg.), Bern, Franke, ²1988.
- M 96:** Brentano F, manuscrisul *Metaphysikvorlesung* (1867–1872).
- OKR:** Brentano F. (2009) *The Origin of our Knowledge of Right and Wrong*, O. Kraus, R.M. Chisholm (eds.), trans. R. M. Chisholm, E. H. Schneewind, New York, Routledge.
- PeS:** Brentano, F. (1995) *Psychology from an empirical standpoint*, Kraus, O., McAlister, L. (eds.), trans. Rancurello, A. C. et al. London, Routledge/*Psychologie vom empirischen Standpunkte* (1874) Leipzig, Duncker und Humblot.
- VE:** Brentano, F. (1925) *Versuch über die Erkenntnis*, A. Kastil (Hrsg.), Leipzig, Meiner.
- ZPh:** Brentano, F. (1929) *Über die Zukunft der Philosophie*, O. Kraus (Hrsg.), Leipzig, F. Meiner. 1929.
- Brentano F (1866) Die 25 Habilitationsthesen (lateinisch und deutsch), în ZPh, pp. 133–141.
- Chisholm, R.M. (1968) „Brentano’s Descriptive Psychology”, în *Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Philosophie*, Bd. II. Wien, Herder, pp. 91–100.
- Boer, Th. de (1968) „Die deskriptive Methode Franz Brentanos: Ihre zwei Funktionen und ihre Bedeutung für die Phänomenologie”, in *Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Philosophie*, Bd. II. Wien, Herder pp. 191–199.
- Johnson, W.E. (1922) *Logic*, Volume Two, Cambridge, The University Press.
- Marek, Ch. J. (1989) „Psychognosie – Geognosie: Apriorisches und Deskriptives in der deskriptiven Psychologie Brentanos”, *Brentano Studien*, Bd. II, pp. 53–63.
- Rollinger, R. (2012) „Brentano’s *Psychology from an Empirical Standpoint*: Its Background and Conception”, în Tănăsescu, I. (ed.), *Franz Brentano’s Metaphysics and Psychology. Upon the Sesquicentennial of Franz Brentano’s Dissertation*, Bucharest, Zeta Books, 2012, p. 261–310.
- Tănăsescu, I. (ed.) (2002) *Conceptul de intenționalitate la Brentano. Origini și interpretări*, București, Paideia, 2002.
- Tănăsescu, I. (2004) *Principiul intenționalității la Franz Brentano*, București, Ars Docendi, 2004.
- Tănăsescu, I. (ed.) (2012) *Franz Brentano’s Metaphysics and Psychology. Upon the Sesquicentennial of Franz Brentano’s Dissertation*, Bucharest, Zeta Books.
- Tănăsescu, I. (2015) „The two Theories of Intentionality in Brentano and the Program of *Psychology from an Empirical Standpoint*”, în Fréchette, G. (ed.), *Consciousness and Intentionality. Franz Brentano’s Heritage in Philosophy of Mind*, Dettelbach, J.H. Roll Verlag, pp. 211–231.
- Tănăsescu, I. (ed.) (2018a) *Brentano – Comte – Mill: ideea filozofiei ca știință*, Iași, Institutul European.
- Tănăsescu, I. (2019) *Monism and Particularism: Methodology in Brentano’s Psychology*, „Axiomathes” August 2019, 29 (4), S. 397–412; <https://doi.org/10.1007/s10516-019-09420-7>.
- Tănăsescu, I. *Psihologia din punct de vedere empiric în calitate de contribuție la filsofia pozitivă*, în „Studii de istorie a filosofiei universale” vol. XXVII, pp. 103–123.
- Tănăsescu, I. *Psihologia descriptivă brentaniană și concepția pozitivă asupra cunoașterii*, în „Studii de istorie a filosofiei universale” vol. XXVIII, București, Editura Academiei Române, 2020, pp. 125–135.
- Tănăsescu, I. *Psychologie, Seiendes, Phantasie bei Franz Brentano*, Berlin, De Gruyter (în curs de apariție).